

Μαρξιστικές αναγνώσεις του Εικοσιένα 1919–1921

Γιώργος Δ. Μπουμπούς

Ο σοσιαλιστής Κώστας Καραμούζης, όταν πλέον σταδιοδρομούσε στο *Ελεύθερον Βήμα* (και έπειτα σε άλλες μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες) ως Κώστας Αθάνατος, σε μία σύντομη βιβλιοκρισία για την *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, της ύστερα από την κυκλοφορία του βιβλίου, έγραφε για το ζήτημα της προσέγγισης του 1821 από την «κοινωνιολογική» άποψη: «Ο μακαρίτης ιατρός της Αιγύπτου Γ. Σκληρός μάς έδωσε πρώτος νύξιν. Και ο κ. Κορδάτος επήρε το θέμα και το ολοκλήρωσε».¹ Ανεξάρτητα από το αν ο τελευταίος κατόρθωσε πράγματι να φέρει εις πέρας την ολοκλήρωση του «θέματος», οπωσδήποτε αυτή ήταν η στόχευση του Γ. Κορδάτου: να προσκομίσει έναν όγκο πραγματολογικού υλικού που θα στήριζε επιστημονικά, με τα δεδομένα της ιστορίας, την άποψη ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν αστική. Διότι ο Σκληρός δεν είχε προνοήσει για βιβλιογραφικές παραπομπές στα έργα του, ώστε, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Κορδάτου, «να είναι δυνατός ο έλεγχος επί των διατυπωμένων γνώμων και κρίσεων του».² Ωστόσο, η προσπάθεια για επιστημονική θεμελίωση της άποψης για την αστικότητα του '21 είχε, από τη φύση της, πολιτική διάσταση: λ.χ., η συσχέτιση της οικονομικής καθυστέρησης, ή της λεγόμενης «εξάρτησης», του Ελληνικού κράτους από τη Μεγάλη Βρετανία με τους όρους ωρίμανσης και διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα το 1821.

Πέρα, όμως, από την ανίχνευση αιτιακών σχέσεων μεταξύ των δεδομένων του 1821 και των εσωτερικών προβλημάτων του νεοελληνικού κράτους, υπήρχε και το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, της διαδικασίας της εθνικής ολοκλήρωσης: το

1. Κ. Αθάνατος], «Ι.Κ. Κορδάτος: Η κοινωνική σημασία [της Ελληνικής Επανάστασης] του [18]21 - μελέτη», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Ιουν. 1924, σ. 2 (στη στήλη «Βιβλιοκριτικές»).

2. Ι.Κ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα, Γ.Ι. Βασιλείου (Φιλοσοφική και Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, αρ. 20), 1924, «Εισαγωγή», σ. ιδ'.

γεγονός πως η Ελλάδα την επαύριον της λήξης του Μεγάλου Πολέμου συνέχιζε να βρίσκεται στην τροχιά του αλυτρωτισμού αποτελούσε μία δίοδο επικοινωνίας των αναγνώσεων του 1821 και της τρέχουσας πραγματικότητας. Η Μικρασιατική Εκστρατεία και ο συνακόλουθος εθνικός αναβρασμός συνδέονταν άμεσα με το μεγαλοϊδεατισμό, αυτό το κομβικό σημείο όλων των αποχρώσεων της τότε κυρίαρχης ιδεολογίας, ώστε στους υποστηρικτές της μικρασιατικής επιχείρησης η προσπάθεια εκείνη φάνταζε ως η συνέχεια των όσων το 1821 δεν αποτελούσε παρά μονάχα το πρελούδιο. Τούτη η σύζευξη του απελευθερωτικού προτάγματος της Ελληνικής Επανάστασης με τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες ήταν αποδεκτή και προπαγανδιζόταν από ένα ευρύ φάσμα διανοουμένων και πολιτικών οι οποίοι είχαν σοσιαλιστικές προσλαμβάνουσες.

Για τους κομμουνιστές, που πορεύονταν μοναχικά, καθότι δεν ήσαν κοινωνοί του μεγαλοϊδεατικού οράματος, και συνεπώς εναντιώνονταν στη μικρασιατική περιπέτεια και στην εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια, η προβολή της δικής τους αντιπατριωτικής δέσμης ιδεών έφερνε, μεταξύ άλλων, στο προσκήνιο την ιδιαίτερη ανάγνωσή τους για την Ελληνική Επανάσταση -δίχως ωστόσο να καταστεί ποτέ κεντρική επιλογή για συστηματική μελέτη. Ο Γ. Κορδάτος, από την πρώτη κιόλας στιγμή, δεν έκρυψε την επιδίωξη να συναρτήσει την οπτική του για το 1821 με τα προβλήματα, εσωτερικά και εξωτερικά, του νεοελληνικού κράτους.³

Το ζήτημα του χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται πως απασχολούσε τους Έλληνες μαρξιστές ή μαρξίζοντες διανοούμενους τουλάχιστον από τις αρχές του 1920. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Αδάντου, είχε δημιουργηθεί ένας «όμιλος» που εξήταζε «το μέγα τούτο ζήτημα» και ο οποίος, μάλιστα, συνεδριάζε τα βράδια στην αίθουσα της Διεύθυνσης του *Ριζοσπάστη*.⁴ Παρεπιπτόντως, η τότε άποψη του ίδιου του Καραμούζη / Αδάντου για την Ελληνική Επανάσταση, όπως διατυπώθηκε εν παρόδω από τον ίδιο σε μία δημόσια εκδήλωση, στις αρχές του 1919, της Ενώσεως προς Μελέτην του Επιστημονικού Σοσιαλισμού, ήταν πως το 1821 είχε εθνικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με μία, πιθανότατα συνταγμένη από τον ίδιο τον Καραμούζη, δημοσιογραφική

3. Βλ. στο ίδιο, σ. 163 κ.εξ. Επίσης στη «Βα διωρδωμένη» έκδοση: Αθήνα, Γ.Ι. Βασιλείου, 1927, σ. 172 κ.εξ.

4. Βλ. Κ. Αδάντου, *ό.π.* Ο Αδάντος δεν αναφέρει χρονολογία. Μπορεί όμως να προσδιοριστεί ένα προς τα πίσω όριο για αυτές τις συνεδριάσεις, όταν γράφει πως δεν μπορεί να θυμηθεί αν ο Κορδάτος έπερνε μέρος σε αυτές: η αποστοφή σχετικά με το «αν τότε ακόμη ο κ. Κορδάτος είχε φανή», υπονοεί την αφετηρία των εμφανίσεων του Κορδάτου στην πολιτική κονίστρα. Αυτό έγινε στις αρχές του 1920, έπειτα από την απόλυσή του «[εκ] των τάξεων του στρατού», όπου υπηρετούσε, ως έφεδρος αξιωματικός, στη στρατιωτική δικαιοσύνη (βλ. την αναγγελία, «Απόλυσις του κ. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιαν. 1920, σ. 1).

Γιώργος Δ. Μπουμπούς

κάλυψη των εισηγήσεων της προαναφερθείσας εκδήλωσης, ο Καραμούζης υποστήριξε, όπως αναφέρεται, πως ο «Ελληνικός λαός (...), με ακαδόριστα οικονομικά συμφέροντα, με μη διακεκριμένες τάξεις (...) απέβλεπεν αποκλειστικώς εις την γενικήν γραμμήν της αποκτήσεως φυλετικής [: εθνικής] ελευθερίας» αυτής της ελευθερίας «την οποίαν και αυτός ο Μαγκ», καθώς φέρεται να εκτίμησε ο ομιλητής, «θεωρεί ως απαραίτητον προϋπόθεσιν της πάλης των τάξεων (...)».⁵

Όπως και να έχει το πράγμα αναφορικά με την προαναφερθείσα «ομάδα», το 1921 τρία από τα επιφανέστερα στελέχη του ΣΕΚΕ, οι Αρ. Σίδερις, Γεώργιος Α. Γεωργιάδης και Ευάγγελος Παπαναστασίου,⁶ δημοσίευσαν ισόριθμα άρθρα όπου έδιναν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, το ζήτημα της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για τα κείμενα «Εκατό χρόνια τώρα» του Σίδερι, «Η εθνική Επανάστασις του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών» του Γ.Α. Γεωργιάδη και, τέλος, η μελέτη «Τα Βαλκάνια από του 15. αιώνος εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα», του Ευ. Παπαναστασίου.⁷ Τα τρία κείμενα επιχειρούν μία χρήση του ιστορικού παρελθόντος προς υποστήριξη συγκεκριμένων κομμουνιστικών προτάσεων που αφορούν τις σύγχρονες καταστάσεις (αντικρούοντας αντίπαλες εντυπώσεις που κυριαρχούν) και προτείνουν λύσεις σε προβλήματα της νεοελληνικής ζωής. Ο Σίδερις, για παράδειγμα, ρίχνει τη ματιά του στην άσχημη οικονομική κατάσταση των αγροτών, οι οποίοι, καθώς εκτιμά, εκατό χρόνια μετά το Εικοσιένα «ευρίσκονται ίσως και εις χειροτέραν ακόμη θέσιν ή επί Τουρκοκρατίας», στενάζοντας κάτω από μία διπλή, γαιοκτημοτική και κεφαλαιοκρατική, «δουλειαν».

Υπάρχουν βέβαια σημαντικές υφολογικές διαφορές μεταξύ των τριών κειμένων: και μόνο το γεγονός του εντύπου και της χρονικής στιγμής της δημοσίευσης μας υπογιάζουν για αυτές. Τα άρθρα των Σίδερι και Γεωργιάδη φιλοξενούνται σε κομμουνιστικά φύλλα, τη στιγμή μάλιστα που εορτάζεται η

5. [Κ. Καραμούζης;], «Μία ενδιαφέρουσα συζήτησις περί του πολιτεύματος εν Ελλάδι», π. *Νεοελληνική Επιθεώρησις*, 56 (15 Μαρτ. 1919), σ. 127.

6. Οι Σίδερις και Γεωργιάδης ήσαν μέλη, μαζί με τον Αβραάμ Μπεναρόγια, του «Εκπαιδευτικού Τμήματος» του ΣΕΚΕ(Κ), ενός οργάνου ιδεολογικής και πολιτικής επιμόρφωσης των μελών του κόμματος. Ο πρώτος, είχε ορισθεί υπεύθυνος για ζητήματα της σοσιαλιστικής θεωρίας και ο δεύτερος για το κομματικό πρόγραμμα. Ο Γεωργιάδης την εποχή εκείνη κατείχε επίσης τη θέση του Διευθυντή της Κομμουνιστικής Επιθεωρήσεως.

7. Για το πρώτο άρθρο, βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1921, σ. 1. Για το δεύτερο, βλ. π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ' (1921), 3 (Μάρτ.), σ. 80-82. Για το τρίτο, βλ. π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1:Β'-Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1921), σ. 175-196. Το μελέτημα του Ευάγγελου Παπαναστασίου κυκλοφόρησε, θεωρημένο εκ νέου και συμπληρωμένο, το επόμενο έτος σε ανάπτυπο με τον τίτλο *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα* (Γαννιάρης και Σία, Αθήνα 1922). Δυστυχώς, δεν μπόρεσαμε να εντοπίσουμε αντίτυπο αυτής της έκδοσης: συνεπώς, αναγκαστικά όλες οι αναφορές θα γίνουν με βάση την πρώτη μορφή της μελέτης.

μαρξιστικές αναγνώσεις του εικοσιένα

εκατοστή επέτειος της Επανάστασης, ενώ η μελέτη του Ευ. Παπαναστασίου δημοσιεύεται αργότερα και όχι σε κομματικό έντυπο, αλλά σε ένα νέο τότε περιοδικό ακαδημαϊκών προδιαγραφών, το *Αρχαίον* του Δ. Καλιτσουνάκι. Ο *Ριζοσπάστης*, εφημερίδα η οποία βρισκόταν εκείνον τον καιρό «υπό τον έλεγχο της Κεντρικής Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος», καθώς δηλώνονταν στην επικεφαλίδα της, ως έντυπο καθημερινής κυκλοφορίας που απευθυνόταν κατά κύριο λόγο σε εργατόκοσμο, προσδιόριζε εξαιρετικά στενά, από άποψη έκτασης και γλώσσας, πλαίσια για ένα κύριο άρθρο, όπως εκείνο του Αρ. Σίδερι, το οποίο είχε, επιπρόσδετα, αντι-επετειακό χαρακτήρα.

Στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, το πλαίσιο ήταν κάπως διαφορετικό. Ως μηνιαία έκδοση, απευθυνόταν με άλλους όρους στο αναγνωστικό κοινό, το οποίο πρέπει να αποτελούσαν περισσότερο διανοούμενοι, παρά εργάτες. Έχοντας αυστηρότερες υφολογικές προδιαγραφές από το *Ριζοσπάστη* και διαθέτοντας περισσότερο χώρο από μία εφημερίδα, η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* προσέφερε κάποιες προϋποθέσεις για τη φιλοξενία μίας σχετικά προσεγγμένης κοινωνιολογικής προσέγγισης του 1821, όπως εκείνη του Γεωργίου Γεωργιάδη. Για ένα περιοδικό όπως το *Αρχαίον* του Καλιτσουνάκι δε χρειάζεται να ειπωθούν πολλά: αποτελούσε το ευνοϊκότερο περιβάλλον για μία εκτενή μελέτη, όπως το πόνημα του Παπαναστασίου για τα Βαλκάνια και τα ίδια τα κείμενα.

I

Εξαιρετικά σύντομη είναι η αναφορά του Σίδερι στο ούτως ή άλλως βραχύ άρθρο του «Εκατό χρόνια τώρα», κείμενο που στοχεύει στην άρθρωση ενός λόγου γύρω από τη γωνία από την οποία ο σύγχρονος υπογιασμένος Έλληνας οφείλει να αφουγκράζεται τα μηνύματα του '21, ενός λόγου διαφορετικού από εκείνον που διατυπώνουν «οι αστοί πανηγυρισταί της 25 Μαρτίου» στην απόπειρά τους «να συγκινήσουν τας μάζας με το αίσθημα της φυλετικής και θρησκευτικής αντιθέσεως». Οι λιγοστές φράσεις του άρθρου που επικεντρώνουν στο 1821 μπορούν να συνογισθούν ως εξής: Ο Σίδερης είναι της γνώμης πως η Επανάσταση ήταν ένας αγώνας εθνικός όπου «η αστική τάξις» κινητοποιήσε το θρησκευτικό αίσθημα των Ελλήνων και το ταξικό μίσος του υποτελούς στον αγά κολλήγου. Εξεράγη, δε, εξαιτίας της «συμφεροντολογία[ς] των [Ελλήνων] μικροαστών και των εμπόρων της εποχής», οι οποίοι ήλεγχαν την οικονομική ζωή του Οθωμανικού κράτους.⁸

Εύκολα διαπιστώνεται πως η ματιά του συντάκτη στην Ελληνική Επανάσταση συμπλέει με το γενικό περίγραμμα του Σκληρού (στο *Κοινωνικόν μας*

8. Βλ. Α.Δ. Σίδερι, «Εκατό χρόνια τώρα», *ό.π.*

ζήτημα [1907]) για το 1821. Είναι εύλογο να υποθέσουμε πως ο Αρ. Σίδερης δεν έχει κοιτάξει τα της Επανάστασης με ιδιαίτερη σπουδή, γι' αυτό και δεν εκφέρει κρίσεις που να υποδηλώνουν προσωπική εντρύφηση με τα θέματα του 1821. Το ίδιο διαπιστώνεται και από μία παλαιότερη, πριν από την έκδοση της μελέτης του Σκληρού, αναφορά του για την Επανάσταση. Το 1918, όταν ο Σίδερης ηγείτο μίας ομάδας σοσιαλιστών η οποία επρόκειτο να συμμετάσχει στη Διασυμμαχική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (Φεβρουάριος 1918), κυκλοφόρησε μία μπροσούρα αυτής της αντιπροσωπείας, όπου προβάλλονταν οι απόψεις της για τους όρους της ειρήνης στα Βαλκάνια.

Στο φυλλάδιο εκείνο, του οποίου το κύριο, αν όχι αποκλειστικό, βάρος της σύνταξης έφερε ο Αρ. Σίδερης, οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του Δεύτερου Κεφαλαίου καλύπτουν την κατάρρευση του Βυζαντίου, την Τουρκοκρατία και τα εθνικά κινήματα των υπόδουλων λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκεί εκφράζεται η άποψη πως οι Έλληνες, χάρη στην οικονομική ανέλιξή τους, την επαφή με τη Δύση και τη συνακόλουθη πνευματική ανάταση, μπόρεσαν να κάνουν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας «αξιοθαύμαστη χρήση της αυτονομίας που είχαν πετύχει στις κοινότητές τους». Ετσι, όταν η συγκυρία συνέζευξε ευνοϊκά τις «ευεργετικές επιδράσεις» της Γαλλικής Επανάστασης και την «παρακμή της οθωμανικής εξουσίας», ξέσπασε η εξέγερση των Ελλήνων, οι οποίοι διακήρυξαν πλέον ένοπλα τη θέληση «να αψηφίσουν τον κατακτητή τους». Παραπέρα, επισημαίνεται, και είναι ενδιαφέρον, πως η Ελληνική Επανάσταση «δεν σκόπευε μόνο στην εθνική αποκατάσταση των Ελλήνων, μα παρότινε όλους τους υποτελείς λαούς της Τουρκίας σε ένα γενινό ζεσηκωμό».⁹ Οι παραπάνω ιστορικές εκτιμήσεις είναι φανερό πως βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το γενικό εξηγητικό σχήμα του 1821 που ο Σκληρός είχε πρωτοδιατυπώσει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*. Ωστόσο, οι ιδιαίτερες αποχρώσεις απόδοσης εκείνου του σχήματος φέρνουν στο νου την ανάλυση του Σκληρού στο τελευταίο βιβλίο του, τα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* [1919], το οποίο όταν η εν λόγω μπροσούρα για το Ανατολικό ζήτημα είδε το φως της δημοσιότητας δεν είχε ακόμα εκδοθεί.

Ο Γεώργιος Γεωργιάδης, τώρα, με το άρθρο του για την Επανάσταση και το «σοσιαλιστικόν αγώνα», επιχειρεί την ανατομία της νεοελληνικής κοινωνίας: θα δώσει έμφαση στην εξωτερική πολιτική την επαύριον της λέξης του πολέμου, μέσω μίας σχετικά εκτενούς ερμηνευτικής προσέγγισης του 1821, που χρησιμεύει ως βάση για την τεκμηρίωση (τούτο μαρτυρεί άλλωστε και ο τίτλος του άρθρου)

9. Βλ. [A.D. Sideris, A. Couriel και P. Dimitratos], *The Eastern Question: The Socialist Solution*, πρόλογος: Arthur Henderson, Λονδίνο, G.S. Vellonis, 1918, σ. 8-9.

των πορισμάτων και των προτάσεών του για τα σύγχρονα πράγματα. Ο συντάκτης του κειμένου αφήνει να εννοηθεί πως οι συναφείς με την Ελληνική Επανάσταση εκτιμήσεις που διατυπώνει έχουν προκύψει από μελέτη των πηγών και δεν είναι στερεότυπες κρίσεις με τετριμμένες αναφορές στην ταξική πάλη.

Τα γραφόμενα από το Γεωργιάδη δείχνουν να επαληθεύουν αυτούς τους υπαινιγμούς, μολονότι την ίδια στιγμή μαρτυρούν πως η οποιαδήποτε επαφή με τις πηγές δεν έγινε συστηματικά, ή ακολουθώντας ένα κάπως αυστηρό πρόγραμμα μελέτης. Παραταύτα, η μάλλον εξαντλητική, στα πλαίσια ενός σχετικά σύντομου επετειακού άρθρου, αναφορά στα δεδομένα της Επανάστασης είναι αξιοπρόσεκτη. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η διαπίστωση πως «αι επαναστάσεις, αδιάφορον αν χαρακτηρίζονται ως εθνικαί ή κοινωνικαί, εις το βάθος πάντοτε περιέχουν την σύγκρουσιν των οικονομικών συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων».¹⁰ Το 1821 εγγράφεται ακριβώς μέσα σε αυτό το γενικό περίγραμμα, δηλαδή η Επανάσταση συνιστά εξειδικευμένη περίπτωση της πιο πάνω γενικής θεώρησης.

Κατά το Γεωργιάδη, η Επανάσταση του 1821 ήταν ένα κίνημα απότοκο της σύμπτωσης των δραστηριοτήτων των δύο πόλων του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού: του αστικού και του αγροτικού. Από τη μία πλευρά, οι Έλληνες κατόρθωσαν να δημιουργήσουν κεφαλαιοκρατικούς όρους εντός των οθωμανικών οπισθοδρομικών δομών. Συνεπεία αυτής της οικονομικής άνθισης ανήλθε και το πνευματικό επίπεδο όλων, όσοι απασχολούνταν στη σφαίρα του εμπορίου. Από την άλλη μεριά, όσοι Έλληνες της οθωμανικής κοινωνίας ήσαν αγρότες, αντέταξαν, εξαιτίας της άγριας εκμετάλλευσής τους εκ μέρους των Τούρκων γαιοκτημόνων, την ένοπλη διαμαρτυρία τους σε αυτή την κατάσταση. Μέσα από την αντίστασή τους δημιουργήθηκε «μία ειδική τάξις ανδρών» που ως ενασχόληση είχε τη σύγκρουση με τους Τούρκους, ενώ την ίδια ώρα, εξαιτίας της αντίστασης, διαμορφωνόταν σε όλο το φάσμα του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού μία ατμόσφαιρα κατάλληλη για να εγκολπώσουν τα ανατρεπτικά μηνύματα που επεξεργάζονταν οι Έλληνες αστοί στις πόλεις.¹¹

Όταν, λοιπόν, οι περιστάσεις έγιναν ευνοϊκές για τη σύμπτωση αυτών των δύο κινήσεων (αστικής ανάπτυξης και έντασης αγροτικής διαμαρτυρίας), «οι Έλληνες αστοί και οι διάφοροι τοπάρχαι (κοτζαμπάσσηδες) είδον ότι νδύνατο να χρησιμοποιήσουν την πολεμικήν πείραν των αγροτών και να δημιουργήσουν μίαν ιδιαίτεραν οργάνωσιν [: ελληνικό κράτος]». Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η

10. Γ.Α. Γεωργιάδης, «Η εθνική Επανάστασις», *ό.π.*, σ. 80.

11. Βλ. στο ίδιο.

Επανάσταση του '21 έγινε, και «καλή ή κακή (...) ήτο μία ανάγκη οικονομική και πολιτική απέναντι της Τουρκικής κυριαρχίας».¹²

Κατά τη γνώμη του συντάκτη του άρθρου, οι κοτζαμπάσπδες συνιστούσαν τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης. Τούτο, αν και δε δηλώνεται ευκρινώς, υπονοείται παντού. (Σε ένα μόνο σημείο γίνεται λόγος για «αστούς κοτζαμπάσπδες», με τρόπο όμως που, μένοντας κανείς μόνο σε αυτή τη φράση, θα μπορούσε να υποδέσει ότι ο Γεωργιάδης ομιλεί για μία μερίδα των κοτζαμπάσπδων.) Σε μεταγενέστερο ωστόσο κείμενό του, όπου επιχειρεί μία ανατομία της μετά το 1922 ελληνικής κοινωνίας και συνάμα παραπέμπει στην ανάλυσή του για 1821 του Μαρτίου του 1921, κάνει λόγο για την τάξη «των ευγενών κοτζαμπάσπδων», τους οποίους και θεωρεί ως ένα από τα τμήματα «των καθυστερημένων οικονομικώς στρωμάτων της αστικής τάξεως».¹³ (Η απόδοση στους κοτζαμπάσπδες της αστικής ιδιότητας έγινε αργότερα, στα 1924, αντικείμενο επίκρισης¹⁴ εκ μέρους του Κορδάτου.)

Όσον αφορά, τώρα, τους όρους διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων, ο Γεωργιάδης θα χρησιμοποιήσει το ακόλουθο σχήμα κοινωνικής αντίθεσης: από τη μία μεριά τοποθετούνται αστοί και κοτζαμπάσπδες, από την άλλη το μεγάλο πλήθος των «στρατιωτών-αγροτών». Οι πρώτοι, εκμεταλλεύθηκαν οικονομικά τη διεξαγωγή του πολέμου: αποκόμισαν κέρδη μέσω ατασθαλιών, οι οποίες επεκτάθηκαν και στην έπειτα της ίδρυσης του ελεύθερου κράτους εποχή, με τη χρήση της κρατικής μηχανής προς ίδιον όφελος. Την ίδια στιγμή, ο αγροτικός κόσμος, που «εδυσιάσθη εντελώς» για την απελευθέρωση της πατρίδας, καταβαρυνόταν οικονομικά· μάλιστα με τέτοιο τρόπο, που «η δουλοπαροικία των γεωργών εσυνεχίσθη και πάλιν εις την ελευθέραν Ελλάδα, με την διαφοράν ότι οι Τούρκοι γαιοκτήμονες αντεκατεστάθησαν από Ελληνες»,¹⁵ εφόσον οι κοτζαμπάσπδες ενίσχυσαν σημαντικά τη θέση τους στο νέο κοινωνικό μόρφωμα (συγκριτικά με την πρότερη κατάσταση) και ήσαν οι κατεξοχήν κερδισμένοι από τον αγώνα που είχε προηγηθεί.

Από την παραπάνω ανασυγκρότηση του σχήματος του Γεωργιάδη για την Ελληνική Επανάσταση συνάγεται το συμπέρασμα πως οι εκτιμήσεις του, αν και εμφανίζουν εφαιπόμενα σημεία με τις αντίστοιχες του Σκληρού στα *Σύγχρονα*

12. Στο ίδιο, σ. 81-82.

13. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Απέναντι της καταστάσεως», εφ. *Νέα Εποχή* (Θεσσαλονίκη), αρ.φ. 1, 1 Ιαν. 1924, σ. 6-7.

14. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.* (έκδ. 1924), σ. 164 υποσ., όπου γράφεται πως «κακώς και επιπολαίως» συμπεριλαμβάνει ο Γ.Α. Γεωργιάδης στην αστική τάξη τους κοτζαμπάσπδες. Το παράδοξο είναι ότι ο Κορδάτος δεν αναφέρει τίποτε για το Σκληρό, ο οποίος στα *Σύγχρονα* προβλήματα είχε διατυπώσει ανάλογες εκτιμήσεις.

15. Βλ. Γεωργιάδη, «Η εθνική Επανάσταση», *ό.π.*, σ. 81.

προβλήματα, συνδέουν το πλέγμα των προτάσεών του για την κατανόηση του '21 με διαφορετικό τρόπο. Ουσιαστικά, ο Γεωργιάδης εμβάδυνε προσεκτικότερα από τον εκλιπόντα Σκληρό στα ιστορικά γεγονότα και μπήκε στον πειρασμό να παρουσιάσει ένα υπόδειγμα ανάγνωσης της Επανάστασης στο οποίο κυριαρχούν οι λεπτές διασυνδέσεις των διάφορων φαινομένων. (Από αυτή τη σκοπιά ξεχωρίζει η περίπτωση της συσχέτισης οικονομικής [αστικής] εξέλιξης και αγροτικής διαμαρτυρίας.)

Να σημειωθεί, επίσης, πως μία από τις κατευθυντήριες γραμμές στο άρθρο του Γεωργιάδη, η επεξεργασία της θέσης πως «το έργο της εθνικής επαναστάσεως» μπορεί να θεωρηθεί «τερματισθέν», συνεπαγόταν τη θεμελίωση, μέσω της επιστημονικής διερμηνεύσης των ιστορικών δεδομένων της χώρας, της δυνατότητας ανάληψης εργατικής δράσης υπέρ της άμεσης έλευσης του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Πρόκειται για την επίσημη πολιτική γραμμή τότε στο ΣΕΚΕ(Κ), σκόπευση που υιοθετείται και από τον Κορδάτο στην Κοινωνική σημασίαν. Γι' αυτό άλλωστε έχει δίκιο ο ιστορικός Βάσιος Τσοκόπουλος στη διαπίστωσή του¹⁶ πως «οι πολιτικές θέσεις» του παραπάνω έργου του Γιάννη Κορδάτου πρωτοεκφράζονται στη μικρή μελέτη του Γεωργιάδη, η οποία γράφκε με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης.

Στη μελέτη του Ευάγγελου Παπαναστασίου για το Ανατολικό ζήτημα, το θέμα της Επανάστασης του 1821 τίθεται σε διαφορετική, απ' ότι στους μέχρι τότε μαρξιστές διανοούμενους, βάση. Με στόχο να εξηγήσει την ορθότητα της επιλογής των κομμουνιστών να εργασθούν για τη σύσταση της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, της μόνης «πραγματική[ς] απαρχή[ς] της οριστικής λύσεως του Ανατολικού ζητήματος»,¹⁷ ο Ευ. Παπαναστασίος κάνει μία ιστορική αναδρομή της πορείας των βαλκανικών λαών από την οποία δε λείπει, βέβαια, και η εξέταση της Ελληνικής Επανάστασης.

Προτού παραθέσουμε οτιδήποτε για το πώς είδε ο συντάκτης της μελέτης το 1821, είναι απαραίτητο να δώσουμε επιγραμματικά το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετεί την έκρηξη του αγώνα των Ελλήνων. Ο Παπαναστασίος ορίζει ένα χώρο, που ουσιαστικά εκτείνεται από τη Δυτική Ευρώπη ίσαμε τη Νοτιοανατολική Ασία, ο οποίος αποτελεί ένα πεδίο ζωτικής δράσης του ευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού. Η κατάσταση αυτή διαδέχθηκε την από το απότατο παρελθόν επισυμβαίνουσα «ανατολική ροπή», δηλαδή την αδιάκοπη μετατάσταση, λόγω υλικών δυσπραγιών, ασιατικών λαών «προς την Δύσιν»

16. Βλ. Βάσιος Τσοκόπουλος, «Ένα κόμμα γράφει την ιστορία του. Σκέψεις πάνω στην ιστορία του ΚΚΕ», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, νέα περ., 16 (1990), 3 (Μάρτ.), σ. 80.

17. Ευ. Παπαναστασίος. «Τα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 196.

(φαινόμενο, του οποίου η τελευταία πράξη παίχθηκε με την εγκατάσταση των Τούρκων στην Ευρώπη, και έκτοτε άρχισαν σιγά-σιγά να δημιουργούνται οι όροι, συνεπεία της αυγής του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού, για αντιστοφή του ρεύματος). Ενα από τα αποτελέσματα που έχει η «κίνησις» των ευρωπαϊκών κεφαλαίων προς την Ανατολή είναι η ώθηση των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου στην αγκάλη των εθνικισμών, οι οποίοι έτσι εμφανίζονται σε μία περίοδο που η «αστικοποίησης» των υπό οθωμανικό έλεγχο Βαλκανίων είναι «ασήμαντος».¹⁸

Αυτα τα στοιχεία συγκροτούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο ο Ευάγγελος Παπαναστασίου εντάσσει την Ελληνική Επανάσταση. Ο ελλαδικός χώρος που, κατά τη γνώμη του, «δεν εγνώρισε ποτέ κυριολεκτικώς φεουδαρχικόν σύστημα», έφθασε στη διεκδίκηση της ανατροπής της οθωμανικής κυριαρχίας «υπό την οδηγίαν της αστικής (...) τάξεως, και από μερικά υπολείμματα φεουδαρχίας -τους κοτζαμπάσδες».¹⁹ Ευνοϊκή συγκυρία στην εκδήλωση του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων αποτέλεσε η γενικευμένη παρακμή του Οθωμανικού κράτους κατά το δέκατο ένατο αιώνα, εποχή παγκόσμιας ανόδου του κεφαλαιοκρατισμού. Η γέννηση του πατριωτικού φρονήματος των Ελλήνων, με την εγκατάλειψη της ονομασίας «Ρωμύος» και το μετασχηματισμό της «φαντασίας» του λαού σε εθνικισμό, έδωσε σε ενέργεια «εν μεγάλο υποκειμενικό ελατήριο», ούτως ώστε ο ελληνικός λαός «να λάβη μέρος σύσσωμος» στην «*εθνικήν* επανάστασιν».²⁰ Η Επανάσταση του 1821 πέτυχε, όπως σημειώνει ο Παπαναστασίου, διότι μολονότι εξερράγη την εποχή της παντοδυναμίας της Ιερής Συμμαχίας, η Αγγλία, από το 1826 και έπειτα, έκρινε συμφερότερο το διαμελισμό του οθωμανικού μορφώματος και επέλεξε να θέσει στην τροχιά της το υπό ίδρυσιν νεοελληνικό κράτος.

Στοιχεία από την ανάλυση του Ευάγγελου Παπαναστασίου (στη μορφή της αυτοτελούς έκδοσης του 1922) επηρέασαν εξαρχής τον Κορδάτο, ιδιαίτερα εκείνα που συσχετίζονταν με τους γενικότερους όρους εξέλιξης του Ανατολικού ζητήματος. Στην *Κοινωνικήν σημασίαν*, μάλιστα, ο τίτλος του πρώτου κιόλας κεφαλαίου του βιβλίου, «Η επιδρομή του ισλαμισμού εκ της Ασίας προς την Ευρώπην», παραπέμπει απευθείας στην «ανατολικήν ροπήν». Επιπλέον, τα δάνεια του Κορδάτου από τον πρώην (στα 1924) συντροφό του στο ΣΕΚΕ Παπαναστασίου

18. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 180-182.

19. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 184. Ο Κορδάτος, ό.π., σ. 36, γράφει σχετικά με τη γνώμη του Παπαναστασίου για την ανυπαρξία ελληνικής φεουδαρχίας πως, παρότι χρησιμοποιεί (ο Παπαναστασίου) «εις την εξέτασιν του θέματός του την μαρξικήν μέθοδον», δέχεται «εσφαλμένως» ότι «ο τούρκος Κατακτητής [το κεφαλαίο του σ.] αφήρεσε την οικονομικήν και κοινωνικήν υπόστασιν της βυζαντινής φεουδαρχίας» (ο Κορδάτος παραπέμπει στην έκδοση του 1922 της μελέτης του Παπαναστασίου).

20. Βλ. Παπαναστασίου, *ό.π.*, σ. 185.

ανιχνεύονται και στο επόμενο έργο του, στα κεφάλαια που πραγματεύονται το Ανατολικό ζήτημα κατά τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα αντίστοιχα, ενώ αναγνωρίσιμη είναι, επίσης, η παρουσία των απόψεων του δεύτερου και στη μελέτη του πρώτου για το Βελεστινλή, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* [1931].

II

Εκτός όμως από τους Σίδερι, Γεωργιάδη και Ευάγγελο Παπαναστασίου, στο διάστημα που μεσολάβησε από την έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων* και το βιβλίο του Κορδάτου για την κοινωνική σημασία του 1821, τις απόψεις τους για το Εικοσιένα κατέθεσαν και ο Δημήτρης Πουρνάρας, ανταποκριτής τότε του Ριζοσπάστη στη γαλλική πρωτεύουσα (όπου σπούδαζε στη Σχολή Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών), καθώς και ο γευδώνυμος «Γάιος» (πίσω από αυτό το όνομα κρύβεται κάποιο πρόσωπο από την ηγεσία του ΣΕΚΕ, πιθανότατα ο Μάξιμος).

Ο πρώτος από τους δύο, ο Πουρνάρας, γράφει για την Επανάσταση στα πλαίσια ενός άρθρου,²¹ το οποίο δημοσιεύεται με αφορμή το τραγικό τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας, το ξεκλήρισμα των ελληνικών πληθυσμών από τη γη της Ιωνίας. Ο αρθρογράφος επιτίθεται με οργή ενάντια σε όσους εξέδρεψαν την ολέθρια «Πανελλήνιον Ιδέα» (όπως προτιμά να ονομάζει τη Μεγάλη Ιδέα) από τότε που ιδρύθηκε το Ελληνικό κράτος. Η συλλογιστική του οικοδομείται κατ' αντιγραφήν της ανάλυσης του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* σχετικά με τις δύο «οδούς» (ως «δρόμοι» αναφέρονται από τον Πουρνάρα) τις οποίες είχε να επιλέξει ο ελληνισμός, αφότου κατέκτησε την ελευθερία του από τους Τούρκους: την «οδόν» του παρελθόντος (Μεγάλη Ιδέα κ.λπ.) από τη μία μεριά, και την «οδόν» της εξέλιξης (κατά το πρότυπο των δυτικοευρωπαϊκών λαών) από την άλλη.²²

Η ανάγνωση της Επανάστασης από το συντάκτη του άρθρου (που προτάσσεται των υπόλοιπων παρατηρήσεών του, χρησιμεύοντας έτσι ως ιστορικό υπόβαθρο των σκέψεων που ακολουθούν) συνομίζεται στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα «δεν εγνώρισε αστικήν επανάστασι κατά του φεουδαρχισμού, καθόσον ο

21. Βλ. Δημήτρη Πουρνάρα, «Το μέγα δίλημμα του Ελληνικού λαού μετά τας καταστροφάς της Πανελληνίου Ιδέας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, Β' (1922), 11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ.), σ. 423-425 (η ανάλυση για το 1821 στη σελ. 423). Τις απόψεις που εκτίθενται στο παραπάνω άρθρο του Πουρνάρα τις συναντάμε, σε συνοπτικότερη μορφή, και σε ένα άλλο κείμενο του ίδιου που δημοσιεύθηκε, σχεδόν ταυτόχρονα με το προηγούμενο, στο περιοδικό των φιλοκομμουνιστών συγγραφέων της Γαλλίας. Βλ. Demetre Pou[r]naras, «La Genese, l'Evolution et la fin du Panhellenisme», π. *Clarte* (Παρίσι), περ. Β', 24 (1 Νοεμβρ. 1922), σ. 567.

22. Βλ. Πουρνάρα, *ό.π.* σ. 423-424· πρβλ. Γ. Σκληρού, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, στο: *Εργα*, επιμέλεια: Λουκάς Αζερίδης, Αθήνα, Επικαιρότητα, 2η έκδ., 1977, σ. 115-118.

φεουδαλισμός δεν υπήρξε καν στο έδαφός της ως εθνικός παράγων». Και τούτο, διότι ναι μεν στην «Ελληνική γη» επικρατούσε «όπως παντού αλλού προ του 19ου αιώνα» ο φεουδαρχισμός, όμως το φεουδαρχικό αυτό καθεστώς δεν είχε εθνικό, δηλαδή ελληνικό χαρακτήρα, παρά ήταν ένας φεουδαρχισμός «ξένος, τουρκικός». Μπορεί κανείς σε αυτό το σημείο εύκολα να υπομιασθεί την προϋπόθεση πάνω στην οποία ο Πουρνάρας στηρίζει τις παραπάνω εκτιμήσεις του. Δεν είναι άλλη από την εξαφάνιση, συνεπεία της τουρκικής κατάκτησης, των βυζαντινών φεουδαρχών ως διακριτής κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για ένα συλλογισμό πανομοιότυπο με την ανάλογη θέση του Σκληρού.

Αλλά η παρουσία του μακαρίτη Σκληρού γίνεται αισθητή και παραπέρα: (α) τόσο η παρατήρηση πως η ανυπαρξία ελληνικής φεουδαρχίας συνέτεινε ώστε «το μέγιστο μέρος τού υπό ξένον ζυγόν ελληνικού πληθυσμού» να μη γνωρίσει «σχεδόν κοινωνικάς τάξεις, όπως τας εννοούμε από του 19ου αιώνα και έκτοτε», (β) όσο και η εκτίμηση ότι οι παραπάνω λόγοι είχαν ως αποτέλεσμα «η πάλη του Έθνους κατά του φεουδαλισμού που το εξεμεταλλεύετο» να συγχωνευθεί «με τας εθνικάς προσπάθειάς υπέρ ανεξαρτησίας», δεν μπορούν παρά να φέρνουν στο νου τις σχεδόν με τα ίδια λόγια διατυπωμένες, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο *Νουμά*, φράσεις του Σκληρού για τον «εθνικό χαρακτήρα» του αγώνα ενάντια στους Τούρκους και τη σημασία της «ξενικής δουλείας» στη μη διαμόρφωση «φανερού σχίσματος» στις κοινωνικές τάξεις των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων.²³

Εντούτοις, όσο εύκολα διακρίνεται ο επηρεασμός του Δημήτρη Πουρνάρα από το Σκληρό στα παραπάνω θέματα, το ίδιο εύκολα διαπιστώνεται πως τα τελικά συμπεράσματα του πρώτου δε συμφωνούν με εκείνα του δεύτερου. Διότι ο Πουρνάρας απορρίπτει την εκδοχή πως το Εικοσίενα ήταν αστικό κίνημα. Ο αρθρογράφος, που απ' ό,τι φαίνεται είχε ως μοναδική (ή τουλάχιστον κύρια) πηγή το Σκληρό, ανασυνθέτει το συμπέρασμα του τελευταίου αναφορικά με τη σχέση του «εθνικού» με το «αστικό».

Ο Σκληρός είχε αποδεχθεί πως ο τουρκικός ζυγός προσέδωσε εθνικό διάσταση 1821, δε θεωρούσε όμως πως αυτό το δεδομένο ανέτρεπε το ουσιαστικά αστικό υπόβαθρο της Επανάστασης. Ο Πουρνάρας, αντίθετα, δεν τονίζει απλά το στοιχείο του «εθνικού», μα εκτιμά πως αυτό απορροφά εντελώς τη διάσταση του αγώνα ενάντια στο φεουδαρχισμό: «(...) η πάλη του [ελληνικού] Έθνους κατά του [τουρκικού] φεουδαλισμού που το εξεμεταλλεύετο συνεχωνεύετο με τα εθνικάς προσπάθειάς υπέρ αναξερτησίας» ή, με άλλη διατύπωση: «(...) η πάλη [του

23. Βλ. Γ. Σκληρού, «Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Οι "σοσιαλιστάδες" στους "νασιοναλιστές"» [= π. *Ο Νουμάς*, 291, 292 και 293: 13, 20 και 27 του Απρίλη 1908, σ. 1-3, 1-3 και 2-4], στο: *Εργα*, ό.π., σ. 395-396.

ελληνικού έθνους] ενάντια στο [τουρκικό] φεουδαρχικό καθεστώς δεν εξελισσόταν καθόλου σε πάλη των τάξεων, αλλά σε πάλη του έθνους ολοκληρωτικά υπέρ της ανεξαρτησίας του». ²⁴ Η αξία που έχει η διατύπωση αυτής της άποψης δεν έγκειται τόσο στην ερμηνεία, αυτή καθαυτή, που προτείνει για το 1821, όσο στο ότι μας δίνει ένα από παράδειγμα χρήσης των υλικών του Σκληρού, η οποία όμως οδηγεί σε ένα αναπάντεχο (ή μήπως όχι;) αποτέλεσμα: την αμφισβήτηση πως στα 1821 έλαβε χώρα μία αστική επανάσταση.

Ας έλθουμε, τώρα, να δούμε το κείμενο του άλλου αρθρογράφου που αναφέρθηκε παραπάνω του «Γαΐου», για τον οποίο υπομαζόμαστε πως πρόκειται για το Σερ. Μάξιμο. Ο υπογράφων ως «Γάιος» αφιερώνει, στα 1924, στην Επανάσταση του 1821 δύο παραγράφους από το άρθρο του «Ενώπιον της καταστάσεως». ²⁵ Ο συντάκτης του κειμένου δεν κινείται αυστηρά μέσα στο γενικό πλαίσιο των αναπτύξεων του Σκληρού για την Επανάσταση. Συγκαταλέγει στους Έλληνες αστούς τους οπλαρχηγούς («καπεταναίους και αγωνιστάς»), όσον αφορά όμως τους «Κοντσαμπάσπδες», η ταξική τους υφή παραμένει αδιευκρίνιστη. Επίσης, αποφαινεται πως «η Επανάστασις του 1821 είναι Επανάστασις αστική περιβληθείσα εθνικόν και απελευθερωτικόν χαρακτήρα συνεπεία της Τουρκικής κυριαρχίας». Και τούτο, διότι η επιθυμία των Ελλήνων εμπόρων να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος και να αποκτήσουν «οικονομικήν ελευθερίαν» προσέκρουε στην «Εθνική υποδούλωση», και συνεπώς το πρώτιστο καθήκον για την κατάκτηση αυτής της ελευθερίας ήταν η αποτίναξη της «Τουρκικής τυραννίας». Επειδή παραταύτα η εμπορική τάξη δεν ήταν σε θέση να φέρει μόνη αυτή σε πέρας μία τέτοια επιχείρηση, προσέτρεξε στη «βοήθεια των Καπετανέων και των παπάδων» για να κινητοποιήσει το λαό.

Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων ήταν, ο μιν λαός να κερδίσει τυπική, «νομικήν», ελευθερία, η δε αστική τάξη «ελευθερίαν πραγματικήν» (προφανώς ως πραγματική εννοείται η οικονομική ελευθερία). Αναφορικά, τώρα, με το εσωτερικό μέτωπο της ελληνικής αστικής τάξης, την ηγεμονία κατέκτησαν οι οπλαρχηγοί και οι κοτζαμπάσπδες διότι ήσαν ισχυρότεροι από την εμπορική μερίδα της αστικής τάξης, η οποία δε διέθετε ούτε κοινωνική δύναμη, ούτε αίγλη, ούτε στέρεα οικονομική βάση. (Το σκεπτικό αυτό απαντάται και στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.)

Με αφορμή τη διάκριση του «Γαΐου» μεταξύ «νομικής» ελευθερίας που κέρδιζε ο λαός έπειτα από την Επανάσταση του 1821, και «πραγματικής» που

²⁴ Πουρνάρας, *ό.π.*, σ. 423 και Ρου[τ]naras, *ό.π.*, αντίστοιχα.

²⁵ Βλ. Γαΐου [= Σ. Μάξιμος;], «Ενώπιον της καταστάσεως», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Δ' (1924), 4 (Απρ.), σ. 128-136 (η αναφορά στο 1821 στη σελ. 130). Με αυτό το κείμενο ο «Γάιος» απαντά στο «Απέναντι της καταστάσεως» του Γεωργιάδη (βλ. παραπάνω σημ. 13).

εξασφαλίζουν οι αστοί για τους εαυτούς τους, να σημειωθεί πως παρόμοια ορολογία είχε χρησιμοποιηθεί, σε ανύποπτο χρόνο, και από το *Νουμά*. Στα τέλη Ιουλίου του 1919, με στόχο να αντικρουσθεί η πρόσφατα εκπεφρασμένη γνώμη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν έργο της Εκκλησίας, δημοσιεύεται στο *Νουμά* ένα σχόλιο, όπου υποστηρίζεται πως το Εικοσιένα ήταν αστική επανάσταση. Συντάκτης του σχολίου πιθανότατα είναι ο Πάνος Ταγκόπουλος, γιός του εκδότη του περιοδικού Δημήτρη Π. Ταγκόπουλου (ο Π. Ταγκόπουλος ήταν οπαδός του ΣΕΚΕ). Η θέση που προβάλλεται μέσα από το σημείωμα για το χαρακτήρα της Επανάστασης, αποτυπώνεται στη δήλωση πως το '21 ήταν «μιά αστική επανάσταση κατά του τουρκικού δεσποτισμού, που την κάμανε, όπως και τη γαλλική του 1789, οι αστοί, τραβώντας προς το μέρος τους και τα κατώτερα στρώματα του λαού με το αγκίστρι των πολιτικών ελευθεριών».²⁶ Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα, όπως διευκρινίζεται ευθύς παρακάτω, ήταν οι αστοί να αποκομίσουν «όλα τα ουσιαστικά ωφελήματα της ελευθερίας», τη στιγμή που «στο λαό απόμεινε μοναχά το είδωλο των πολιτικών ελευθεριών που δεν είτανε σε θέση να τις μεταχειριστεί».

Κλείνοντας αυτό το μικρό χρονικό άλμα από τον Απρίλιο του 1924 στο καλοκαίρι του 1919, και από την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* στο *Νουμά*, να προσθέσουμε πως το σχόλιο του τελευταίου πάνω στην Ελληνική Επανάσταση έδωσε λαβή σε έναν αναγνώστη από την πρωτεύουσα της Μαγνησίας (που υπογράφει με την ιδιότητα του «εργάτη»), ονόματι Σταύρο Φωτεινό, να στείλει μία επιστολή, όπου υπερθεματίζει και αναπτύσσει παραπέρα τη συλλογιστική του *Νουμά*.²⁷ Ο Φωτεινός δε θεωρεί απλά, όπως είχε υποστηριχθεί στο προγενέστερο σχόλιο του *Νουμά*, πως το Εικοσιένα το έκαναν οι αστοί, όπως οι αστοί έκαναν και τη Γαλλική Επανάσταση -σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του σχολιογράφου του περιοδικού-, μα προχωρεί πιο πέρα: ισχυρίζεται πως η ίδια η Επανάσταση του 1821 ήταν όπως η Γαλλική του 1798· με άλλα λόγια παρουσιάζει το '21 ως επανάσταση κοινωνική. Η αστική ηγεσία του επαναστατικού αγώνα αιτιολογείται, αν και με κάπως ηδικίζουσα χροιά, από την οικονομική ακμή των Ελλήνων αστών μέσα στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας. Τέλος, ο επιστολογράφος παραδέχεται πως ο ελληνικός κλήρος, μολονότι ειλικρινής στην πάλη του ενάντια στους Τούρκους και συναδελφωμένος με λαό και αστική τάξη, έλαβε μέρος στον Αγώνα έχοντας άλλες επιδιώξεις από εκείνες των αστών: αναπλούσε την επιστροφή στις παλαιές δόξες του Βυζαντίου. Οσον αφορά την κατάληξη του

26. Τρίτο σχόλιο στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 638 (29 Ιουν. 1919), σ. 438. (Το κείμενο αρχίζει από την προηγούμενη σελ., 437.)

27. Βλ. Σταύρου Φωτεινού. «Ελληνική και Γαλλική Επανάσταση», π. *Ο Νουμάς*, 643 (3 Αυγ. 1919), σ. 523-524 (στη στήλη «Η κοινή γνώμη»).

επαναστατικού αγώνα, στο σημείο αυτό η δέση του *Νουμά* γίνεται ανεπιφύλακτα αποδεκτή από το Φωτεινό.

III

Ας αφήσουμε όμως τους άλλους μαρξιστές, οι οποίοι δημοσιοποίησαν τις σκέψεις τους και τις αναλύσεις τους γύρω από την Επανάσταση του 1821 στα χρόνια που μεσολάβησαν από τα *Σύγχρονα προβλήματα* έως την *Κοινωνική σημασία*, και να περάσουμε στον Κορδάτο. Ένα επετειακό κείμενό του για το Εικοσιένα δημοσιεύθηκε την 25η Μαρτίου 1924, λίγο πριν δηλαδή από τη δημοσίευση του άρθρου του «Γαΐου» στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, ως ανυπόγραφο κύριο άρθρο του *Ριζοσπάστη*. Εκεί, ο Κορδάτος συμπέρανε για την Επανάσταση του '21 πως «ήτο καθαρώς κίνημα αστικών [υπογρ. του σ.]», ο «επίλογος των υλιστικών όρων της εποχής εκείνης, της μεγάλης αναπτύξεως της αστικής τάξεως (καρaboκυραίων και πραγματευτάδων)». Για τη στάση των «δεσποτάδων» και των κοτζαμπάσδων αποφαίνονταν ότι «αρνητικώς (...) υπεστήριζαν το κίνημα, διότι περεσύρθησαν πιστεύσαντες εις τον δρύλιν της "Μεγάλης Δυνάμεως" [: τσαρική Ρωσία], η οποία "θα" ενίσχυε τον αγώνα κατά των Τούρκων».²⁸ Στο κείμενο δεν παραλείπεται να σημειωθεί πως «η εργατική τάξις της Ελλάδος θα κάμνη και αυτή την Επανάστασίν της» όπως οι «αστοί» το '21.

Αρχικά, ο Κορδάτος σχεδίαζε τη συγγραφή μίας ογκώδους *Σύγχρονης ιστορίας* της Ελλάδας με ευρείες αναλύσεις και πλούσια παράθεση στοιχείων, κατά το πρότυπο του πρώτου (και μοναδικού) τόμου της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* του (κυκλοφόρησε το 1925) και της πεντάτομης *Ιστορίας της νεώτερης Ελλάδας* (εκδόθηκε μεταπολεμικά). Επειδή όμως, όπως ο ίδιος ο Κορδάτος λογάριζε,²⁹ «για μιά τέτοια δουλειά» απαιτείτο «καιρός πολὺς και προ παντός ησυχία και ανενόχλητη απασχόληση», οι αρχικές στοχεύσεις του δεν ευοδόθηκαν. Ο μαρξιστής διανοητής περιορίστηκε στη συγγραφή ενός μικρού βιβλίου, «δοκιμίο εργασίας» το χαρακτηρίζει, που τιτλοφορήθηκε *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* και βγήκε στο εμπόριο περί τις αρχές του Ιουνίου του 1924. Ο λόγος, συνεπεία του οποίου εντέλει ο Κορδάτος μετέδωσε για αργότερα το μείζον σχέδιό του, συνίστατο, όπως γράφει ο ίδιος, στο ότι του ήταν «άγνωστο», εξαιτίας της τότε «επαναστατικής περιόδου» που διήνυε, κατά την

28. Βλ. [Ι.Κ. Κορδάτου], «1821-1924», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1924, σ. 1· ηβλ. *Η κοινωνική σημασία* [1924], ό.π., σ. 22, 47-48, 54, 150, και 152 υποσ.

29. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία* [1924], ό.π., «Επίλογος», σ. α' [= σ. 168+1].

Γιώργος Δ. Μπουμπούς

κρίση του, η Ελλάδα, τότε θα εξασφάλιζε την πρόπουσα προς συγγραφήν «ψυχία».

Σε τούτο το σημείο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως μεταξύ ετών 1919 και 1921, όταν εκδόθηκε το βιβλίου του Σκληρού και γράφηκαν τα κείμενα των τριών επιφανών στελεχών του ΣΕΚΕ, και του έτους 1924, πολλά είχαν αλλάξει στην ελληνική κοινωνία. Στην αρχή του κειμένου επισημάνθηκε πως, πέρα από τις εγγενείς ανεπάρκειες της προσέγγισης του Σκληρού στο 1821, για τους κομμουνιστές οι ανάγκες της μοναχικής αντιπατριωτικής και αντιεθνικιστικής δράσης τους την επομένη του Μεγάλου Πολέμου, στις συνθήκες της Μικρασιατικής Εκστρατείας, έκαναν να φαίνεται απαραίτητη η επαφή με την ελληνική ιστορία, την Ελληνική Επανάσταση, πέρα από τις κατευθύνσεις του Σκληρού. Ο τελευταίος, εκτός των άλλων, χρεωνόταν με έναν έντονο βενιζελισμό.

Σε αυτά τα πλαίσια οι προσπάθειες των Γ.Α. Γεωργιάδη και Ευ. Παπαναστασίου για μία πιο προωδημένη, σε σύγκριση με το Σκληρό, ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης ήταν ενδιαφέρουσες. (Η περίπτωση του Σίδερι συνιστά μία περιστασιακή αναφορά στο '21: και αργότερα, ως πανεπιστημιακός, δε θα ασχοληθεί με θέματα που άπτονται της προ της ιδρύσεως του Ελληνικού κράτους εποχής.) Εντούτοις, οι απόπειρες αυτές δεν είχαν συνέχεια, ενώ από μία άποψη η συνεισφορά τους δεν προχώρησε πέρα από το κοινωνιολογικό - ιστοριογραφικό υπόδειγμα των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Διότι αν και καταδέτουν αξιοπρόσεκτες σκέψεις, δεν υπερβαίνουν τα όρια χρήσης του υλικού μίας προσωπικής βιβλιοθήκης, έστω και καλά ενημερωμένης -μολοντί οι αναλύσεις τους είναι ομολογουμένως ευφυείς. Φυσικά, διαβάζοντας κανείς τόσο το κείμενο του Γ.Α. Γεωργιάδη, όσο και εκείνο του Ευ. Παπαναστασίου, αποκομίζει την εντύπωση ότι οι συντάκτες τους είναι βιβλιογραφικά αρτιότερα ενημερωμένοι απ' ό,τι ο Σκληρός και επιπλέον μεθοδικότεροι στη μελέτη τους.

Ωστόσο, η διαφορά αυτή δεν αρκεί για να υπερκερασθεί ο κοινός τόπος που επισημάνθηκε πιο πάνω. Μία προσφορά στη μαρξιστική προβληματική για το 1821 σαν αυτή των Γεωργιάδη και Παπαναστασίου, αν κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου ήταν, μέχρις ενός σημείου, επαρκής, για την περίοδο του νεοελληνικού βίου που εγκαινιάσθηκε με την καταστροφή του 1922 καθίστατο ελλιπής. Όταν μετά το '22 τερματίσθηκε ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός, όχι όμως με την πραγμάτωση του οράματος, μα με το οριστικό σβήσιμο τού ονείρου της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», μέσα από τα συντρίμια άνθισε ένας χώρος ανάπτυξης των πολιτικών και επιστημονικών ιδεών με προφανή στόχευση τον επαναπροσδιορισμό της χαμένης αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων και την ανιχνεύση της θέσης της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό μεταπολεμικό σκηνικό.

μαρξιστικές αναγνώσεις του εικοσιένα

Η μαρξιστική οπτική, με δεδομένη και την εισόδο του ΣΕΚΕ στην πολιτική ζωή, δεν εξαιρείτο από αυτές τις αναζητήσεις. Για ένα, μάλιστα, νεοπαγές φαινόμενο όπως το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, αποκτούσε ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Ο Κορδάτος στον «Επίλογο» της *Κοινωνικής σημασίας* δεν αφήνει καμμία αμφιβολία πως, για να ανταποκριθεί ακριβώς στις προκλήσεις αυτής της διαμορφούμενης κατάστασης, επισπεύδει τη δημοσίευση της μελέτης του για το '21. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι για τους κομμουνιστές το νέο περιβάλλον ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης με τον αναπροσαρμοζόμενο αστικό κόσμο απαιτούσε αυστηρότερη επιστημονική θεμελίωση των αναλύσεών τους.

Πέραν όμως των όσων επισημάνθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, ποιά ήταν τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που βάρυναν στην επιλογή του θέματος που πραγματεύεται ο Γιάννης Κορδάτος στο πρώτο ιστορικό βιβλίο του; Αναμφίβολα (αυτό επιβεβαιώνεται από το έργο που ακολούθησε) ο πρώτος λόγος ανήκε στην αγάπη του συγγραφέα για το 1821. Από την άλλη μεριά, η επιλογή αυτού του αντικείμενου ειδικά για την πρώτη ουσιαστικά εκδοτική εμφάνιση του Κορδάτου παρείχε τις εγγυήσεις την πρόκληση που ο ίδιος ο συγγραφέας του βιβλίου επιδίωκε να συνοδεύσει την εισόδο του στην арένα της ιστοριογραφίας.

Ισως θεωρείτο φυσιολογικότερο για έναν μαρξιστή να εγκύψει στη μελέτη της οικονομίας της νεώτερης Ελλάδας, όπως άλλωστε έπραξαν όλοι σχεδόν οι σημαίνοντες μεσοπολεμικοί μαρξιστές διανοούμενοι: λ.χ., οι Γ.Α. Γεωργιάδης, Σ. Μάξιμος, Παντελής Πουλιόπουλος, Α.Δ. Σίδερης, Κώστας Σκλάβος. Ομως, αυτή η δεματική ενότητα δεν ήλκυσε ποτέ την ιδιαίτερη προσοχή του Κορδάτου. Επιπλέον, υπήρχε και κάτι άλλο εν σχέσει με το 1821: δεν ήταν μόνο η έλλειψη κάποιου «κριτικού νου» που, όπως έγραφε ο Παρορίτης³⁰ στα 1922, χρειαζόταν για να «εξηγήσει το χαρακτήρα και την αληθινή σημασία της ελληνικής επανάστασης», χρησιμοποιώντας τη «μέθοδο» του ιστορικού υλισμού, μα και το ότι ακόμα και στο χώρο των ακαδημαϊκών ιστορικών και των παραδοσιακών ιστορικών συγγραφέων τα γενικότερα συνθετικά έργα για την Ελληνική Επανάσταση ήσαν είδος εν ανεπαρκεία. Συνεπώς, στα 1924 μία μελέτη για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 προσελκύει, εκ των πραγμάτων, το ενδιαφέρον του φιλόστοργου κοινού. Αν μάλιστα ήταν γραμμένη με το «φακό» του ιστορικού υλισμού, η πρόκληση ήταν εξασφαλισμένη.

Πράγματι, η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* σημείωσε εκδοτική επιτυχία πρωτοφανή, αφού «ύστερα από λίγους μήνες τρεις

30. Βλ. Κώστα Παρορίτη, «Γ. Χαριτάκη: Η εκατονταετηρίς της Ελληνικής Επανάστασεως», π. *Ο Νουμάς*, 757 (15 του Μάρτη 1922), σ. 82 (πρβλ. του ίδιου, «Αδ. Αδαμαντίο 1920], σ. 195). Δίκαια ο συντάκτης διατυπώνει την ανάγκη μίας «κριτικής ιστορίας» και επισημαίνει ότι στο χώρο αυτής της επιστήμης στην τότε Ελλάδα δε διακρίνεται παρά «άγονη, στείρα. Ακαδημαϊκή πολυμάθεια».

Γιώργος Δ. Μπουμπούς

χιλιάδες αντίτυπα από το βιβλίο αυτό της πρώτης εκδόσεως πωληθήκανε».³¹ Ταυτόχρονα, προκάλεσε και ένα θόρυβο, το εύρος και την ένταση του οποίου ούτε ο συγγραφέας της, που είχε επιδιώξει την πρόκληση, δεν ανέμενε.

31. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία* [1927], «Πρόλογος (Βας εκδόσεως)», σ. 5. Ο πρόλογος αυτός φέρει ως χρόνο σύνταξης τον Ιανουάριο του 1925, όταν σχεδιαζόταν η ανατύπωση της 1ης έκδοσης, η οποία λόγω των πολιτικών συνθηκών πραγματοποιήθηκε εντέλει το 1927. Τούτο σημαίνει ότι η πρώτη έκδοση είχε εξαντληθεί εντός ενός, το πολύ, εξαμήνου.